

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Географічний факультет
Кафедра географії України

На правах рукопису

УДК 373:5.0116:9

**ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА У ВИВЧЕННІ ГЕОГРАФІЇ
(НА ПРИКЛАДІ 6 КЛАСУ)**

Рівень вищої освіти - другий (магістерський)
Галузь знань - 01 «Освіта/Педагогіка»
Спеціальність - 014 «Середня освіта (Географія)»
Спеціальність предметна 07 Географія
Освітня програма – «Географія»

Випускна кваліфікаційна робота
студента 2 курсу магістратури
Біленького Євгена

Подається на здобуття освітнього ступеня
«магістр середньої освіти (географія)»

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(підпис, прізвище та ініціали)

Науковий керівник – Масляк Петро Олексійович
Професор, доктор географічних наук

Допущено до захисту:

Протокол засідання кафедри № ____ від “ ____ ” _____ 2021 р.
Завідувач кафедри доц. Уліганець С.І.

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Біленький Євген. Художня література у вивченні географії (на прикладі 6 класу)

Актуальність дослідження зумовлена потребою у вивченні теоретичної і практичної розробленості проблеми застосування художньої літератури у вивченні географії.

Метою роботи було здійснення комплексного дослідження використання художньої літератури у вивченні географії (на прикладі 6 класу).

В роботі здійснено теоретичне дослідження використання художньої літератури в шкільній географії. Здійснено експериментальне дослідження методики застосування художньої літератури у вивченні географії (на прикладі 6 класу).

Результати дослідження: Доведено ефективність запропонованої методики застосування художньої літератури у вивченні географії, яка ґрунтується на географічному аналізі художніх творів; порівняльному аналізі; на використанні завдань з орієнтування на місцевості; на використанні завдань виявлення причинно-наслідкових зв'язків за допомогою художніх творів; на використанні картографічних завдань.

Ключові слова: художня література, учні, шестикласники, методика вивчення географії

ANNOTATION

Bilenkyi Evhen. Fiction in the study of geography (on the example of 6th grade)

The relevance of the study is due to the need to study the theoretical and practical development of the problem of application of fiction in the study of geography.

The aim of the work was to conduct a comprehensive study of the use of fiction in the study of geography (for example, 6th grade).

The theoretical research of the use of fiction in school geography is carried out in the work. An experimental study of the methodology of application of fiction in the study of geography (on the example of 6th grade).

Research results: The effectiveness of the proposed method of applying fiction in the study of geography, which is based on the geographical analysis of works of art; comparative analysis; on the use of orienteering tasks; on the use of tasks to identify causal relationships with the help of works of art; on the use of cartographic tasks.

Key words: fiction, scholars, sixth-graders, methods of studying geography

ЗМІСТ

Стор.

АНОТАЦІЯ.....	2
ANNOTATION.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ШКІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ.....	8
1.1. Сутність та особливості використання художньої літератури в навчальній географії.....	8
1.2. Методи та методичні підходи в навчальній географії.....	11
Висновки до першого розділу.....	15
РОЗДІЛ 2. ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ В НАВЧАЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ.....	18
2.1. Використання художньої літератури при вивченні фізичної географії.....	18
2.2. Використання художньої літератури при вивченні суспільної географії..	25
Висновки до другого розділу.....	31
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ВИВЧЕННІ ГЕОГРАФІЇ (НА ПРИКЛАДІ 6 КЛАСУ).....	33
3.1. Методика застосування художньої літератури у вивченні географії (на прикладі 6 класу).....	33
3.2 Аналіз ефективності впровадження методики застосування художньої літератури у вивченні географії (на прикладі 6 класу).....	48
Висновки до третього розділу.....	52
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58

ВСТУП

Актуальність дослідження. Методика викладання шкільної географії дозволяє відобразити у навчанні таку характерну рису сучасного наукового знання, як інтеграцію різних наук. Вивчення курсу шкільної географії припускає посилення у ній пояснювального елемента, при вивченні природи, історії, господарства, населення, його культури та побуту. Постає необхідність зміцнювати міжпредметні зв'язки, значення яких особливо зростає у вимогах комплексного підходу у навчанні та вихованні школярів.

Особливу роль у вивченні географії відіграє художня література як найважливіше джерело знань про навколишнє середовище та рідний край. З найдавніших часів зберігачами пам'яті про минуле були розповідачі казок, поети але, на жаль, імена деяких не збереглися. У своїх утворах вони передали найважливіші історичні події. Історії сприяли усвідомленню національної гордості за свою історію та культуру та рідний край. Тому, твердо можна сказати, що без знання літературних творів кругозір дитини буде убогим та займає незмінну роль у вивченні географії.

Не секрет, що з появою сучасних засобів інформації: телевізора, комп'ютера, Інтернету, усе менше школярів звертаються до літературних джерел знань, якщо не сказати, що взагалі не читають.

Середній шкільний вік є найбільш складним для учнів, однак з погляду психології, він характеризується більш активним перебігом пізнавальних процесів, підсиленням і активним розвитком логічного мислення, прагненням до самоосвіти, появою нових у порівнянні з молодшим шкільним віком мотивів до навчальної діяльності, активним розвитком читання, комунікативних здібностей. Саме у цей віковий період у школярів потрібно формувати цікавість до досліджуваного предмета, захопити романтикою далеких країн, подорожей, вразити унікальними фактами. У цьому і визначається необхідність «зафарбовувати» викладання географії у яскраві, барвисті тони за допомогою

використання художньої літератури. Художня література при правильному використанні на уроці географії може реально змінювати відношення учнів до досліджуваного предмета.

Використання художніх засобів навчання допомагає не тільки збереженню повноти формування географічних понять, але й сприяє більш цілісному сприйняттю навколишньої дійсності. Художні засоби несуть у собі закладені автором емоції, настрою, які стимулюють пізнавальний інтерес школярів, дають досвід емоційно-ціннісного відношення до світу через переживання, підвищують рівень якості знань, за допомогою формування географічного образу, розширюють діапазон умінь і навичок.

Стан дослідження. Серед науковців, що вивчали вплив художньої літератури на навчання школярів слід виділити Є. Флеріну (вивчала почуття та думки школярів під впливом художньої літератури), М. Алексєєва та Б. Яшина вивчали методику розвитку із допомогою художнього слова, Н. Гайворонська досліджувала вплив художнього слова на запоруку успіху вивчення географії. Психологи Л. Виготський, О. Запорожець, Н. Карпінська, С. Рубінштейн досліджували сприйняття художньої літератури, поезії дошкільнятами та її вплив на підсвідомість і навчання. Сугестопедичну технологія на уроках географії вивчає науковець С. Пальчевський. Приватні методики формування географічного образу вивчала Г. Кононова, емоційно-ціннісного стимулювання учнів – В. Ніколіна.

Не зважаючи на достатню кількість психолого-педагогічних досліджень, існує потреба у вивченні теоретичної і практичної розробленості проблеми застосування художньої літератури у вивченні географії, її соціальна, психолого-педагогічна і методологічна значущість зумовили актуальність дослідження і вибір теми «Художня література у вивченні географії (на прикладі 6 класу)».

Об'єкт роботи – методика викладання шкільної географії.

Предмет роботи – використання художньої літератури у вивченні географії (на прикладі 6 класу).

Мета роботи – здійснити комплексне дослідження використання художньої літератури у вивченні географії (на прикладі 6 класу).

Завдання роботи:

1. Здійснити теоретичне дослідження використання художньої літератури в шкільній географії.

2. Проаналізувати використання художньої літератури у навчальній географії.

3. Здійснити експериментальне дослідження методики застосування художньої літератури у вивченні географії (на прикладі 6 класу).

У роботі використані наступні методи:

- аналіз наукової літератури з проблеми дослідження: вивчалася психолого-педагогічна та методична література із проблем розвитку географічної науки, підручників, методик і методів викладання географії, використання засобів художньої літератури.

- педагогічне спостереження, аналіз географічних умінь та навичок;

- статистичний аналіз результатів дослідження.

Вибірка дослідження: В основну емпіричну вибірку увійшли 50 дітей середнього шкільного віку від 9 до 11 років обох статей, учнів 6-х класів Заводської загальноосвітньої школі I-III ступенів № 2.

Практична значимість роботи полягає в можливості їхнього використання вчителями при підготовці та проведенні творчих, нетрадиційних уроків, позакласних заходів з географії з метою поглиблення та розширення географічних знань учнів, вихованню їхньої географічної культури, розширенню кругозору та ерудиції засобами художньої літератури, здійсненню інтеграційних зв'язків навчальної географії з іншими шкільними предметами.

Структура роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, список використаних джерел (складається з 50 найменувань) і додатків. Загальний об'єм роботи склав 62 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ШКІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

1.1. Сутність та особливості використання художньої літератури в навчальній географії

Учбова діяльність, як і будь-яка інша, визначається мотивами, вираженими через пізнавальний інтерес, що визначається особливою виборчою спрямованістю особистості на процес пізнання. Навчання має бути цікавим, тому що емоції відіграють велику роль у діяльності людини. Робота, якою дитина захоплена, не обтяжує її, виконується швидко і, як правило, дає гарний результат.

На думку Т. Назаренко навчальна діяльність повинна здійснюватися з підйомом, супроводжуватися позитивними емоціями, радувати школярів (Назаренко, 2016).

Уявлення уяви – це образи географічних об'єктів або явищ, створені продуктивною уявою без безпосереднього їх спостереження та сприйняття.

Уявлення у такому випадку формуються у процесі яскравої образної розповіді вчителя, читання учнями додаткового тексту про географічні відкриття, подорожі, дослідження (Гайсумова, Ельмурзаєв, Іразова, 2015).

Психолог Л. Виготський вважав за необхідне знайомити дитину з художнім словом для розкриття перед нею світу словесного мистецтва. Він вважав, що це закладає практичну, сенсорно-емоційну основу для сприймання та розуміння художньої літератури (Зрожевська, Потоцька, 2018).

Саме тому застосування художньої літератури в навчальній географії є тим фактором, що викличе зацікавленість дитини до вивчення дисципліни, так як вона є джерелом яскравих географічних описів різного характеру і масштабу. А поетичний ритм і рима підсилюють ефект та швидко запам'ятовуються у вигляді географічних образів.

Тут слід вказати про сугестопедію як педагогічну концепцію про ефективність передачі знань через ненав'язливе втручання у підсвідомість позитивним і радісним способом. Таке навчання дає учням можливість сприймати великий обсяг інформації, поліпшуючи їхній психічний стан. Як зазначає С. Пальчевський: «Художнє слово (поезія, літературні твори, розповіді, загадки тощо) є одним із засобів сугестопедичної дії на підсвідомість, що має вплив на образну, розумову діяльність учнів, яка, в свою чергу, поліпшує сприйняття та запам'ятовування інформації на уроках географії» (Пальчевський, 2005, с. 12).

С. Пальчевський зазначає, що при вивченні географії у школі, діти не в змозі безпосередньо спостерігати усі географічні об'єкти та явища. Тому вчитель має надавати інформацію у вигляді умовних знаків та символів. Через це постає потреба у створенні на уроках додаткових умов і механізмів для сприйняття і запам'ятовування необхідної інформації (Пальчевський, 2005, с. 34).

Науковець вказує, що «географічне мислення пов'язане із формуванням географічних образів. А географічні образи, в свою чергу, тісно пов'язані з художнім, образним, поетичним описом, на основі чого можна викликати інтерес, тим самим сприяючи більш глибокому розумінню об'єктів і явищ школярів» (Пальчевський, 2005, с. 41).

Дослідницею С. Нікіфоровою виділено стадії сприйняття інформації за допомогою використання художнього слова:

- справжнє сприйняття за допомогою відтворення образів (роботи уяви);
- розуміння ідеї та змісту твору (за допомогою мислення);
- вплив на почуття та свідомість школяра за допомогою художнього слова на учня (Нікіфорова, 2020, с. 69).

В. Салімон у своїй статті «Використання художнього слова як засобу кращого запам'ятовування інформації на уроках географії із сугестопедичною технологією навчання» вказує, що «використання художнього слова як засобу кращого запам'ятовування інформації особливо важливе для сугестопедичного

навчання на всіх стадіях його організації, оскільки йому притаманний як психотерапевтичний, так і педагогічний ефект. Географічні образи, якщо вони пов'язані з художнім, яскравим описом, викликають пізнавальний інтерес і тим самим сприяють більш глибокому розумінню вивчених об'єктів та явищ (Салімон, 2014, с. 114).

Одним із джерел формування географічних уявлень є художні твори, які містять опис географічних об'єктів, явищ і процесів.

Так, перші географічні уявлення дитина отримує у дошкільному віці через казки, розповіді, вірші, прочитані дорослими. Наприклад, українські народні казки формують перші уявлення щодо лісової природної зони, знайомлять із рослинним та тваринним світом. Практично у кожній українській казці головними героями виступають тваринні зони змішаних лісів: вовк, ведмідь, лисиця, заєць та ін. Наприклад, українські народні казки такі як «Івасик Телесик», «Кривенька качечка» та ін.

Із вступом дитини до школи коло читання стає набагато ширше.

Викладання географії як навчального предмета, формує цілісне уявлення про світ, неможливе без використання художніх творів. Опису географічних об'єктів, явищ і процесів, що містяться у художніх творах, відіграють важливу роль у формуванні географічних уявлень школярів (Михайлов, 2017).

Вивчаючи географію, можливо застосовувати матеріали збірників «Легенди нашого краю», «Казки Верховини», «Казки Буковини», «Казки одного села», «Казки Підгір'я», «Закарпатські казки», «Три золоті слова», «Дерев'яне чудо» та ін.

Формування географічного образу території відбувається при прочитанні творів, у яких описується конкретне місце або конкретний географічний об'єкт (Машкіна, 2019, с. 234). Це можуть бути дорожні замітки, щоденники, краєзнавчі нариси. Як приклад можна навести краєзнавчий нарис «Лиса Гора» М. Шитюка (Шитюк, 2006), збірник «Краєзнавчі нариси Запорізького краю» [9], «Як з Бережан до кадри...» І. Мельника (Мельник, 2016).

Розуміння географічних процесів і явищ відбувається при використанні читання художніх творів із готовими географічними знаннями, коли можна більш детально та вдумливо підійти до читання книг, більш повно зрозуміти географічні реалії читання художньої літератури (Машкін, 2019, с. 234). Приміром, у романах Ж. Верна дуже вірогідно описуються такі явища і процеси, як землетруси, виверження вулканів, повені, припливи та відливи.

Для співвіднесення географічного простору у навчанні, використовуються описи у книгах, з реально існуючими об'єктами. Так, можна побачити у дитячих виданнях «Дитяча географія. Книги мандрів для малюків» О. Коляди, «Подорож Україною» Н. Кременчуцької, «Мій маленький Київ» А. Денисенко, «Таємниці львівських левів» І. Радковець і П. Радковець та ін.

Пізнання географічного історичного минулого за допомогою територіальної географії, і навпаки, відбувається при використанні художніх творів. Школярі знаходять артефакти, які стають у нагоді їх історико-географічних досліджень (наприклад, твори Р. Штильмарка «Спадкоємець із Калькутти», Р. Хаггарда «Дочка Монтесуми» та ін.).

Отже, використання уміло підібраних географічних образів і явищ із творів художньої літератури не тільки створює позитивний емоційний настрій учнів, але також забезпечує пізнавальне навантаження та створює сприйняття інформації на уроках географії.

1.2. Методи та методичні підходи в навчальній географії

Методика навчання географії тісно пов'язана із цілим комплексом наук – географічних і педагогічних. Від географії як науки методика бере зміст навчання. Географія як навчальний предмет – це основи географічної науки, відібрані для цілей навчання, виховання, розвитку та зведені у педагогічну систему.

Шкільна географія від географії як науки бере не тільки зміст навчання, але використовує та методи географічних досліджень як методи навчання

(картографічний, метод спостереження, порівняльні, статистичний, елементи методів польових досліджень).

Методика навчання географії – це приватна, предметна дидактика. Загальна дидактика досліджує зміст освіти, процес навчання, виховання, розвитку у цілому, установлює закономірності процесу навчання, визначає мети, принципи відбору змісту навчання. Дидактика не стосується особливостей навчання, виховання та розвитку школярів у процесі вивчення конкретних навчальних предметів. Вивчення окремих предметів має свої особливості: одні слугують для отримання теоретичних знань, інші – для вироблення вмінь, навичок і т.д. Тому особливості прояву загальних закономірностей навчання та виховання у процесі викладання окремих шкільних предметів розглядають методики навчання, або частки дидактики, у тому числі методику навчання географії (Гришко, Іванова, Непша, Тамбовцев, 2020, с. 156).

Окремими деталями методу або його складовими частинами позначають методичні прийоми (Баранський, 1960).

Реалізація методів навчання географії відбувається з використанням методів та методичних підходів. Чим більше методичних підходів використовується у рамках методу, тим метод стає повноцінним та ефективнішим (Машкін, 2019, с. 240).

Вчені В. Самойленко із співавт., І. Касіяник, В. Мисько, вказують, що емпіричні та теоретичні географічні знання школярі можуть засвоювати по-різному, однак у мисленнєвому процесі дитини уява та поняття є одним цілим. Саме на основі географічних знань у учнів формуються необхідні вміння та навички (Самойленко та ін., 2014; І. Касіяник, В. Мисько, 2017).

До основної класифікації методів навчання віднесено словесні, практичні та технічні (Корінська, Дуніна, Щенєв, 2004).

Словесні методи представлені такими методами як: розповідь, бесіда, пояснення, роз'яснення, виклад, твір, тестування, метод аукціону, дискусії та ін.

Наочні методи містять у собі об'ємні, плоскі засоби навчання, а саме: плакати, ілюстрації, карти, знімки, фотографії, гербарії та ін.; муляжі, глобуси, колекції трав, метеликів, жуків, опудала птахів, тварин та інших.

До технічного методу відносяться використання технологічних засобів: телевізор, магнітофон, відео, комп'ютер і т.п.

Б. Чернов та В. Корнеєв диференціювали методи пізнавальної діяльності школярів: інформаційний або пояснювально-ілюстративний; алгоритмічний або репродуктивний; евристичний чи частково-пошуковий; науковий або дослідницький, метод проблемного викладу матеріалу (Чернов, Корнеєв, 1986).

Так, ще М. Гоголь, відомий не тільки своїми художніми творами, а і як географ. Його внесок у методику географії є неоціненним. У 30-х роках ХХ ст. він писав: «Велика і дивовижна галузь географії! Де знайдуться предмети, які б сильніше говорили юній уяві? Яка інша наука може бути більш прекрасною для дітей, може швидше піднести поезію дитячої душі їх? Але дітям замість того, щоб показати прекрасний світ, ... показують мертвий кістяк, дають їм замість того гризти політичні тіла, які перевищують світ їх понять» (Руднєв, 1913, с. 15).

М. Гоголь запропонував наступні методичні прийоми: використання навчальних карт, розширення курсу фізичної географії та етнографії. «Думки про географію" з ніг на голову перевертають усі принципи роботи вчителя. Хоча б тому, що М. Гоголь наполягає на викладанні географії без книг – перед очами учня може бути лише карта. Ніяких зайвих слів і моралей: книга може лише перешкодити засвоєнню матеріалу. Тільки візуальні, яскраві образи й підкріплення географії іншими обов'язковими науками, з якими вона тісно стикається. Тоді, на думку письменника, у голові дитини відкладеться не нудний набір моралей. У його голові буде цілий світ» (Гоголь, 1835).

У школах поряд із традиційними словесними, наочними та технічними методами активно впроваджуються у навчально-виховний процес інтенсивні технології, активні форми навчання та нетрадиційні методи і прийоми навчання: мозковий штурм; метод контрольних питань; синтетика; метод

фокальних об'єктів; система навчально-виховної інформації; система творчих завдань; тестування; навчальні краєзнавчі дослідження та дослідження в області народного мистецтва і ремесел; метод аукціону; ігровий метод; метод дистанційного навчання географії через Інтернет; метод відеопрограм, відеофрагментів; метод дискусії; контролювання, моделювання та ін. (Корінська, Дуніна, Щенєв, 2004).

З величезного арсеналу педагогічних прийомів і методів грамотний, творчий учитель завжди зможе обрати ті, які саме в його руках (що важливо) виявлять себе як ефективні та коректні. Наприклад, з різноманітних ігор, використовуваних у педагогічному процесі (навчальних, тренувальних, узагальнюючих, контролюючих, пізнавальних, розвиваючих, виховних, творчих, профорієнтаційних та ін.) у розпорядженні вчителя чимало варіантів їхнього застосування залежно від ситуації на уроці.

Як вважають Л. Вішнікіна, О. Топузов, методичні підходи мають ґрунтуватися на «різноманітному сполученні навчальних засобів та способів викладення навчального матеріалу, форм організації навчання учнів, різних логічних шляхів та видів пізнавальної діяльності» (Вішнікіна, Топузов, 2011).

Методи навчання географії різноманітні та залежать від теми уроку, його змісту та освітніх цілей. Найпоширенішими зі всіх груп навчальних методів є вербальні. Саме розповідь, читання вголос та ін. дозволяють активно використовувати у навчальному процесі матеріали художніх творів. Педагогами виділено кілька самих розповсюджених прийомів використання художньої літератури на уроках географії:

- використання літературно-художніх ілюстрацій до навчального матеріалу;
- художня розповідь педагога;
- написання географічного реферату;
- навчальна лекція;
- використання уривка художнього твору у сполученні з ілюстрацією та ін.

У той же час необхідно відзначити, що застосовувати уривки художніх творів на уроках географії можливо на різних етапах уроку.

На жаль, у практиці сучасної школи не усі вчителі географії та навколишнього світу використовують на своїх уроках уривки з віршів та прози. Використанню художніх творів на уроках заважає ряд причин:

- сучасні діти дуже мало читають. Маючи постійний доступ до різноманітної інформації у мережі Інтернет, вони перестали дивуватися;

- сучасні школярі не співпереживають мореплавцям, полярникам, першопроходцям, не мріють перетнути океан і скорити нові вершини. Дуже часто подвиги літературних героїв, мандрівників, учених здаються їм незначними, надуманими, тому що вони співвідносять їх не з реальними умовами, а з віртуальною реальністю комп'ютерних ігор, де у кожного героя є кілька життів;

- недостатність часу на вивчення географії в цілому та окремих тем зокрема;

- завантаженість педагогів. Підготовка уроку – це творчий процес. Оскільки багато вчителів працюють із великим перевантаженням, ведуть 1,5-2 ставки, часу на творчу якісну підготовку до уроків практично не залишається.

Таким чином, методика навчання географії – це приватна, предметна дидактика, а реалізація методів навчання географії відбувається з використанням методів та методичних підходів, які мають застосовуватися із включенням художньої літератури у матеріали уроків географії.

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз дозволив з'ясувати, що застосування художньої літератури в навчальній географії є тим фактором, що викличе зацікавленість дитини до вивчення дисципліни, так як вона є джерелом яскравих географічних

описів різного характеру і масштабу. А поетичний ритм і рима підсилюють ефект та швидко запам'ятовуються у вигляді географічних образів.

Виділено стадії сприйняття інформації за допомогою використання художнього слова: справжнє сприйняття за допомогою відтворення образів (роботи уяви); розуміння ідеї та змісту твору (за допомогою мислення); вплив на почуття та свідомість школяра за допомогою художнього слова на учня.

Використання художнього слова як засобу кращого запам'ятовування інформації особливо важливе для сугестопедичного навчання на всіх стадіях його організації, оскільки йому притаманний як психотерапевтичний, так і педагогічний ефект. Географічні образи, якщо вони пов'язані з художнім, яскравим описом, викликають пізнавальний інтерес і тим самим сприяють більш глибокому розумінню вивчених об'єктів та явищ. Одним із джерел формування географічних уявлень є художні твори, які містять опис географічних об'єктів, явищ і процесів.

Формування географічного образу території відбувається при прочитанні творів, у яких описується конкретне місце або конкретний географічний об'єкт. Розуміння географічних процесів і явищ відбувається при використанні читання художніх творів із готовими географічними знаннями, коли можна більш детально та вдумливо підійти до читання книг, більш повно зрозуміти географічні реалії читання художньої літератури. Для співвіднесення географічного простору у навчанні, використовуються описи у книгах, з реально існуючими об'єктами. Пізнання географічного історичного минулого за допомогою територіальної географії, і навпаки, відбувається при використанні художніх творів.

Методика навчання географії – це приватна, предметна дидактика. Реалізація методів навчання географії відбувається з використанням методів та методичних підходів. Емпіричні та теоретичні географічні знання школярі можуть засвоювати по-різному, однак у мисленневому процесі дитини уява та поняття є одним цілим. До основної класифікації методів навчання віднесено словесні, практичні та технічні. Методичні підходи мають ґрунтуватися на

різноманітному сполученні навчальних засобів та способів викладення навчального матеріалу, форм організації навчання учнів, різних логічних шляхів та видів пізнавальної діяльності. Методи навчання географії різноманітні та залежать від теми уроку, його змісту та освітніх цілей. Найпоширенішими зі всіх груп навчальних методів є вербальні. Розповсюджені прийоми використання художньої літератури на уроках географії: використання літературно-художніх ілюстрацій до навчального матеріалу; художня розповідь педагога; написання географічного реферату; навчальна лекція; використання уривка художнього твору у сполученні з ілюстрацією та ін. У той же час необхідно відзначити, що застосовувати уривки художніх творів на уроках географії можливо на різних етапах уроку.

Таким чином, використання уміло підібраних географічних образів і явищ із творів художньої літератури не тільки створює позитивний емоційний настрій учнів, але також забезпечує пізнавальне навантаження та створює сприйняття інформації на уроках географії.

РОЗДІЛ 2. ВИКОРИСТАННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ В НАВЧАЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

2.1. Використання художньої літератури при вивченні фізичної географії

При вивченні фізичної географії, яка є «наукою про природу і антропогенні зміни ландшафтної оболонки Землі, що є середовищем життєдіяльності людства та земної біоти загалом» (за даними Вікіпедії, 2020), необхідність застосування художньої літератури не викликає сумнівів.

Так, уривки літературних творів допомагають учителеві при постановці проблеми уроку. Наприклад, уривок з твору М. Твена «Том Сойер за кордоном» (переклад на укр.. мову авторській): «Друзі пролітають над Африкою на повітряній кулі, і Том говорить, що бачить на землі довгу стрічку, яка пролягає на піску, але не може розібрати, що це таке.

- Ну от, – заявляє знавець карти Гек Фін, – тепер ти, може, і дізнаєшся, де перебуває наша куля. Адже це напевно одна з тих ліній, що намальована на карті. Тільки ми опустимося вниз і подивимося, який у неї номер, і...

- Ох, і дурень же ти Гек Фін! Ти що ж думаєш – ці лінії розтягнуті по землі?

- Том Сойер, вони намальовані на карті – ти це добре знаєш; от вони – візьми сам і подивися.

- Зрозуміло, вони намальовані на карті, але це нічого не означає – на землі їх немає.

- Стало бути, ця карта знову збрехала. У житті не бачив такого брехуна, як ця карта» (Твен, 1993, с.446).

Наприклад, читання уривків з художньої літератури на уроці – це певна методична форма подачі географічного матеріалу. Якщо на вивчення нового матеріалу, як правило, приділено 20-25 хв. на уроці (при його тривалості у 45

хв.), то читання у загальному викладі матеріалу не повинне займати більше п'яти хв. Так, при вивченні теми «Опади» (на прикладі 6 класу), вірш Д. Павличка стане у нагоді:

«Впали роси на покоси,
Засвітилися навколо
Там дівча бродило босе,
Білу ніжку проколело
Згинуть роси, як над світом
Сонечко зійде багряне
Крапля крові самоцвітом

У його промінні стане» (Павличко, 1958).

Завдяки цьому твору школярі можуть дізнатися про властивість роси, що випаровується.

За допомогою художньої літератури можна пояснити причинно-наслідкові зв'язки, закономірності, закони природи. Так, розглядаючи властивості води, можна прочитати школярам уривок із твору «Планета Людей» Антуана де Сент-Екзюпері (авторський переклад українською): «...Вода! В тебе нема ні смаку, ні запаху, тебе неможливо описати, тобою насолоджуєшся, не відаючи, що ти таке. Не скажеш, що ти необхідна для життя: ти є самим життям. Ти – найдорожче багатство на Землі, але і найвибагливіше. Ти, настільки чиста в надрах Землі. Але можна вмерти поруч джерела, якщо в ньому є домішки магнію. Можна вмерти за два кроки від солончакового озера. Можна вмерти, хоч і є два літри роси, якщо в неї потрапили які не будь солі. Ти не терпиш домішок, не виносиш нічого чужорідного, ти – божество, яке так легко злякати... Але ти даєш нам нескінченно просте щастя!» (Сент-Екзюпері, 1939).

Застосовуючи вірш «З тобою» П. Осадчук, можливо розповісти про розмаїтість природи України:

«Послухай, як струмок дзвенить,
Як гомонить ліщина.

З тобою всюди, кожну мить
 Говорить Україна.
 Послухай, як трава росте,
 Напоєна дощами,
 І як веде розмову степ
 З тобою колосками.
 Послухай, як вода шумить –
 Дніпро до моря лине, –
 З тобою всюди, кожну мить
 Говорить Україна» (Осадчук, 1976).

Поетичні образи підводять школярів до висновку про закономірності використання води, її властивості та її необхідність для життя людини, розумінню причинно-наслідкових зв'язків у природі та допомагають учням відповісти на запитання вчителя: Що автор має на увазі під вислівом «Найдорожче багатство на Землі, але і найвибагливіше»?

Надаючи характеристику пір року за темою «Клімат» на початковому курсі фізичної географії школярам можна запропонувати послухати уривки з віршів українських поетів. Так, вірш «Сонячний дім» А. Німенко добре характеризує клімат України:

«Привітний і світлий наш сонячний дім,
 Як радісно й весело жити у нім.
 Тут мамина пісня і усмішка тата.
 В любові й добрі тут зростають малята.
 Дзвінка наша пісня до сонечка лине:

Мій сонячний дім – це моя Україна!» (Німенко, 1985).

Застосовуючи пейзажну лірику І. Коваленка на прикладі твору «Як тільки сходить сніг з землі...» можливо ознайомлювати учнів із процесами зміни пір року:

«Як тільки сходить сніг з землі
 І сонце землю обігріє,

В моїй кімнаті на столі
 Вже перший пролісок синіє.
 Зеленим ситцем квітне лан,
 Цвітуть в саду моїм дерева,
 А на столі нарцис, тюльпан
 І вітка яблуні рожева.
 Луна гучніш пташиний спів,
 І за вікном вже тепле літо,
 До мене з поля і лісів
 Приходять в гості нові квіти...
 А ось і осінь. У саду
 Уже розквітли дивні шати
 І гілку клена золоту

Тоді я вношу до кімнати...» (Коваленко, 1990).

При вивченні екологічних тем у різних курсах географії, читаючи вірш «Це все – життя!» Івана Коваленко, школярі знайомлять із особливостями сучасних екологічних проблем і обговорюють її наслідки та шляхи їх вирішення:

«Велике місто. Площа. Люди
 Снують, спішать не знать куди.
 Ростуть великі новобуди,
 Кричать веселі поїзди...
 ... Бактерій тьма і тут, і там.
 Мала амеба ось поволі

Клітину ділить пополам...» (Коваленко, 2012).

Велике значення у створенні географічних образів про гідросферу відіграють легенди та міфи. Легенди завжди гарні, вони нікого не залишають байдужими. Вони, як правило, добрі. Наприклад, легенда про Карпатські гори, у якій розповідається про дівчину Говерлу та хлопця Прута, «які покохали одне одного чистою, світлою любов'ю. Але суворий батько дівчини був категорично

проти їх шлюбу та перетворив власну доньку на високу-високу гору, щоб хлопець ніколи не зміг її дістатися. Після невдалих пошуків у відчаї Прут сів під горою за заплакав, розлившись норавливими водами гірської річки» [13].

Легенди та міфи допомагають школярам створити та запам'ятати живий образ об'єкта вивчення.

Так, при розповіді вчителя про «Землетруси», слід вказати про «найбільший за останні роки землетрус, який стався у китайській провінції Юньнань» (Dw.com, 2014). При розповіді можна зачитати легенду китайського народу про землетруси «Чжан Хен і перший в світі сейсмограф або «Дракон, що грається с жабами»». Як вказує Г. Іфей: «У багатьох народів світу віддавна побутують легенди та перекази, які по-своєму пояснюють причини землетрусів» (Іфей, 2020).

Отже, важливою складовою теоретичних знань шкільної географії є знання географічних закономірностей. Тут доцільно використовувати завдання на їхнє встановлення засобами художніх текстів. Наприклад, перед читанням уривка про землетрус із твору «Діти капітана Гранта» при вивченні теми «Природні зони Австралії», ставляться випереджальні запитання: «Де у Південній Америці могло трапитися явище, про яке піде мова? Чому саме там?».

Твори художньої літератури можна використати і для актуалізації опорних знань.

Наприклад, при вивченні теми «Водойми України» можна запропонувати учням розглянути план місцевості за віршем Ліни Костенко «Я хочу на озеро Світязь...»:

«Я хочу на озеро Світязь,
в туман таємничих лісів...
Батурин, Батурин, Батурин! –
лунає мені навздогін.
Я річку побачила раптом.
Питаю: –А хто ж ти така?

Я Альта, я Альта, я Альта! –
тонесенька плаче ріка» (Костенко, 1980).

При вивченні теми «Вітер» можна запропонувати школярам з'ясувати силу вітру наступним віршем С. Маршака:

«Сьогодні старий ясен сам не свій, –
Немов би страшний сон його тривожить.
Махає віттям, листям ворушить,
А чому, ніхто сказати не може» (Маршак, 1958).

У вірші йдеться про силу вітру у 3-4 бали.

Або використовуючи пейзажну лірику Тараса Шевченка «Реве та стогне Дніпр широкий» для з'ясування силу вітру під час бурі у 9-10 балів:

«Реве та стогне Дніпр широкий,
сердитий вітер завива,
додолу верби гне високі,
горами хвилю підійма» (Шевченко, 1837).

Характеристику вітру під час бурі з'ясовують діти за допомогою вірша «Буря» Любові Чернухи:

Вітер набрав повні груди повітря,
видув натхненно і хвилю здійняв.
Колір змінила небесна палітра,
дощ із грозою землю злякав...
...Буря уперто зчиняла розруху,
гілля тріщало, двигтіла земля.
Хвиля цунамі неслася щодуху,
собою змивала дороги й поля» (Чернуха, 2012).

Під час вивчення теми «Степи України» доцільно використовувати поезію та пісні про українські степи, написані Б. Мозолевським «Ліричний відступ про скіфський степ» (Частина Поєми «Ірій» у витворах скіфського золотарства) (Мозолевський, 2007), збірку віршів А. Генюва «Заповідне» (Генюв,

2000) та ін. Можливо дати завдання учням описати вивчену природну зону та виділити характерні ознаки степу.

За допомогою питань географічного характеру, поставлених до уривків з художніх творів, учитель розвиває логічне мислення учнів. Так, узагальнюючи фактори, що впливають на формування шторму у морській зоні, можливо застосувати вірш «Шторм» Анатолія Качана:

«Не видно ні чайки,
Ані корабля,
Бо море сьогодні –
Мов чорна рілля.
Це вітер, що пахне
Настоями трав,
Важкими плугами

Його розорав...» (Качан, 1961).

Учні можуть визначити, за якими ознаками можна довідатися про настання шторму у морі.

Завдяки художній літературі, можна формулювати пізнавальні завдання, які демонструватимуть наявність проблемних методів викладу нового матеріалу. Наприклад:

1. «Тут на висотах Паміру людина може відчувати одночасно і спекотну жару, і мороз; якщо, скажемо, груди висвітлюються сонцем, а спина – у тіні, то зі спини його охолоджує мороз, а попереду палить спека». Поясніть, чому?

2. У книзі шведської письменниці С. Лагерлеф «Чудесні пригоди Нільса з дикими гусаками» розповідається про троля, що вирішив: «Побудую будинок ближче до сонця, нехай воно мене гріє! Тільки що таке? Чим вище він лізе, тим холодніше стає. Дістався до вершини.

- Ну, - думає, – звідси до Сонця рукою падати!

- А самого від холоду зуб на зуб не попадає. Троль цей був упертий, якщо вже йому щось захочеться, то нічим не виб'єш... Отак цей дурний троль і замерз» [36]. Поясніть, чому?

Описані різноманітні методичні прийоми використання художньої літератури при вивченні фізичної географії підвищують зацікавленість учнів до предмету, можуть активізувати їх пізнавальну діяльність, збільшують емоційний настрій та працездатність і роблять уроки географії більш привабливим і емоційно цікавими.

2.2. Використання художньої літератури при вивченні суспільної географії

Вивчення курсу суспільної географії у шкільній програмі спрямоване на ознайомлення учнів з наукою про загальні та специфічні закони та закономірності територіальної організації суспільства. Тут школярами вивчаються механізми дій та форми їх прояву у територіальних суспільних системах, які знаходяться у просторово-часовому географічному просторі (Лаврук, 2015).

Звісно, виникає питання використання художньої літератури при вивченні суспільної географії. Твори художньої літератури можуть впливати на географічну підготовку і компетентність учнів. Завдяки застосуванню географічних знань до сприйняття творів мистецтва у школярів «виникає відмова від уяви про галузеву односторонність географії, тобто розширюється спектр впливу географічних даних і уява про користь відповідних географічних вмінь» (Байтеряков, Іваненко, 2020, с. 26).

До знань суспільної географії слід віднести відомості про освіту та науку, традиції і звичаї, природні та трудові ресурси, мистецтво даної доби, різноманітні фольклорні елементи територіальних суспільств. Тому при використанні літературних творів можливо розширити кругозір дитини з вище визначених питань. Так, як зазначає С. Сафарян «Збірка «Вечори на хуторі біля

Диканьки» М. Гоголя не може бути глибоко сприйнятою учнями без знань українських звичаїв, традицій, пісень, приказок, які покладено в основу повістей цієї збірки: звичай колядувати у різдвяну ніч («Ніч перед Різдом»), звичаї, пов'язані зі святом Івана Купала («Вечір проти Івана Купала») та ін.» (Сафарян, 2015). Ці твори допомагають ознайомитися із питаннями культурних традицій українського народу, його традиціями та звичаями.

За допомогою художніх творів можливо ознайомитися із світоглядом письменників стосовно суспільного життя тієї доби, коли жив автор. Дуже часто один із героїв літературного твору стає відображенням ідей та авторського «Я». Так, повість А. Чехова «Будинок з мезоніном» (1896) розкриває «важливі соціально-філософські та ідейно-моральні проблеми доби, коли посилюється віра в людину, в її можливість пробудитися до кращого життя» (Теплінський, 1991, с. 398): «Він говорив про те, як багато доводиться працювати, коли хочеш стати зразковим сільським хазяїном... Усі ці Анни, Маври, Пелагеї з рання до смеркання гнуть спину, хворіють від непосильної праці, ціле життя тремтять за голодних і хворих дітей, ціле життя бояться смерті і хвороб, ціле життя лікуються, рано марніють, рано старіють і помирають у бруді і в смороді; їхні діти, підрастаючи, починають ту саму музику, і так минають сотні років, і мільярди людей живуть гірше від тварин — тільки заради шматка хліба, відчуваючи постійний страх» (Чехов, 1986).

Більшість досліджуваних географічних об'єктів або явищ недоступні для прямого споглядання, тому важливо створити про них уявлення у учнів різними засобами. Із цією метою використовують такий педагогічний прийом, як «уявний екран»: пропонують «пожвавлювати» в уяві образи. У ході такої роботи діти розуміють, якою багатою може бути уява: можна уявляти далекі країни, природні зони, населення.

Художні тексти, які виразно розкривають етнокультурний світ, фольклорну пам'ять і самоідентифікацію їх творців, необхідно використовувати у вивченні окремих розділів суспільної географії. Так,

вивчаючи тему «Міграція населення», вчитель може користуватися творами О. Олесья «На чужині»:

«О принесіть як не надію,
То крихту рідної землі:
Я притулю до уст її
І так застигну, так зомлію...
Хоч кухоль з рідною водою...
Я тільки очі напою,
До уст спрагнелих притулю,
Торкнусь душею вогненою» (Олесь, 1948).

Або уривком з поеми поета – емігранта Ю. Клена «Прокляті роки»:

«Блажен, хто гордо кинув рідний край
І з посохом в руці пішов шукати
На чужині незнаній дольній рай,
Куди веде його весна крилата.
Та тричі той блажен, який за чай
І хліб тих не схотів себе продати,
Але, минаючи тропу розлук,
Зостався, щоб зазнати кресних мук» (Клен, 1937).

Почувши ці твори, школярі зможуть відчутти той емоційний надрив, який відбувався у автора твору, уявити відчуття людини на чужині.

Доцільно розповідати школярам особливості міркувань про причини своєї еміграції, про досвід адаптації на чужині на прикладі на прикладі українських емігрантів у Італії озвучуванням інформаційних рубрик публікацій, таких як «Рідні голоси», «Новини з куточків Італії», «Як все починалось», «Як на чужині живемо», «Нашого цвіту по всьому світу», поетичних – «Коли в душі народжується слово» та «Посміхнись» (Гінда, 2016).

Так, у поетичному творі Ольги Васьків-Антоняк «Українські Роксолани» дуже добре розкриваються образи жінок-емігранток:

«Українські Роксолани – свекрухи, тещі, наші мами,

Бабусі, тітки, дівчата, вдови, молодиці –
 В краї далекі подалися, як в осінь перелітні птиці.
 Українські Роксолани – наймички, рабині,
 Ви у наймах працюєте в далекій чужині,
 Українські Роксолани, полонянки долі,
 В «золотих клітках» живете, не маєте волі.
 Час загоїть, вилікує усі ваші рани,
 З колін встануть, піднімуться наші Роксолани.
 Всі зберуться на чужині в ключі журавлині,
 Полетять в рідні гніздечка, що по Україні.
 Повернуться в свої сім'ї, у свої родини,
 Не полетять більше в вирій, в далекі чужини,
 Молодь буде Україну свою будувати,
 Старші будуть в ріднім краю віку доживати» (Васьків-Антоняк, 2006,
 с. 38).

Висвітлюючи теми стосовно географічного центру континентальної Європи, вчитель може навести гумористичні твори уродженця села Ділового Марка Бараболі зі збірки «На Верховині» (1984) (Бараболя, 1984).

Розділ туристичної географії можливо вивчати за збереженими описами посла Венеціанської республіки А. Контаріні після його подорожі у 1437 р. Україною, Грузією, Московією (Контаріні, 1437). Так, «величезний шлях, що пройшов Контаріні, показаний їм у вигляді безперервної лінії, яка тягнеться через весь його твір, з акуратною вказівкою топографічних і хронологічних даних. Коли мандрівникові не заважали які-небудь перешкоди, він рухався швидко, без зайвих зупинок, дозволяючи собі та супутникам відпочити не більше двох-трьох днів. З Венеції в Тебріз він дістався (напрямок було зазначено сенатом) через Польщу, Київ, Каффу, Закавказзя, на що витратив 163 дня. Зворотний же шлях бував ускладненнями (неможливість плисти у Каффу, хвороба в Тбілісі, смерть слуги, необхідність перезимувати у Дербенті, неприємності з татарами в Астрахані і т.п.); довелося кружляти Кавказом та

обрати, нарешті, шлях на північ, уздовж Каспійського моря, по Волзі та через Московську державу. Все це збільшило час зворотного шляху до 256 днів, не рахуючи змушених тривалих зупинок, що відняли в підсумку 443 дня. Таким чином, замість того щоб у липні-серпні 1475 р. по загальновідомому маршруті продовжити шлях з Кавказу на північний схід по Чорному морю, довелося розстатися з кавказькими берегами – уже на Каспійське море – тільки у квітні 1476 р. Повна ясність маршруту яким необхідно було (хоча й довгостроково) йти наступила в Шемахе. Тут Контаріні знову зустрівся з московським послом Марком (вони розсталися у Фассо, тому що Марко пішов у Вати, а Контаріні - у Тбілісі), приєднався до нього та разом із цим досвідченим і надійним супутником дійшов до Москви» (Скржинська, 1971).

Захопним є щоденник подорожі М. Литвина, литовського дипломата у Кримському Ханстві, який 1550 р. мандрував Україною (Литвина, 1550).

Наприклад у серії книг К. Бородін, І. Гонак «Ім'я будинку та інші написи» (2012), «Львів по-польськи» (2012), «Міське життя на повсякдень» (2013), «Знак якості» (2015) цікавою є інформація про Львів туристичний. Так, у виданні «Львів по-польськи» (2012) інформацію висвітлено крізь призму польських написів особливості функціонування найрізноманітніших закладів довоєнного Львова: підприємств, товариств, інституцій, містить близько 300 фотографій доступні загальному огляду (інтер'єрні та екстер'єрні), що дозволяє здійснити мандрівку Львовом як безкоштовним музеєм просто неба, що є цікавим під час вивчення туристичної географії (Бородін, Гонак, 2012, 2013, 2015).

Туристичні маршрути можна вивчати разом із художньою літературою, як то «Подорож Європою» Білла Брайонса. Мандрівник відтворив у книзі маршрут своєї подорожі Європою: «...Яка дивна річ туризм. Ти летиш в чужу країну, залишаючи вдома комфорт, а потім витрачаєш величезні гроші й час на безплідні спроби отримати ті самі зручності, які не втратив би, залишившись вдома...» (Брайонс, 1991). Або книга Елізабет Гілберт «Їсти, молитися,

кохати», яка розповідає про подорожі та пізнання навколишнього світу (Гілберт, 2007).

За темою глобальних проблем людства у вивченні суспільної географії потрібно застосовувати художні твори для підсилення емоційної складової сприйняття інформації. Досить яскравим прикладом слугує вірш «Природа та людина» Валерії Дідківської:

«Людино, зупинися хоч на мить!
Та схаменись же ти, ти ж не тварина!
Та подивись на те, що скоїла людина.
Так, саме ти, ось що ти натворила!
Тут скрізь лиш сміття й бруд,
А де там та природа?
Та про яку ти пишеш, та склада вірші.
Земля наш дім, а ти його руйнуєш.
Природа-ненька, а ти з нею от так.
Ти нищиш все, що на шляху побачиш,

Ти нищиш все, чого тобі не жаль...» (Дідківська, 2019).

Про стан міського середовища яскраво описано у роботі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого»: «На Водохреща вони з тещею пішли святити воду — теща боїться вулиці, машин, світлофорів, сама не виходить. Думаю, що й найбезстрашніший середньовічний лицар, у всіх своїх обладунках, якби опинився тепер десь на перехресті сучасного мегаполіса, то брязнувся б, непритомний, на проїжджій частині від того шуму, гуркоту та миготіння, і викидних газів» (Костенко, 2010).

Про Чорнобильську катастрофу вчитель може розповісти із використанням твору Ліни Костенко «Записки українського самашедшого». Тут можна дізнатися про стан закинутого села після Чорнобильської катастрофи. Тут можна дізнатися про те, як Чорнобиль відсунув село не тільки від молоді, а й від самої уродженки тих країв: «...Де ж іще на планеті є така чорнобильська зона, що там, де й не зона, все одно зона? Блок-пости на дорогах, шлагбауми —

тричі нас перепиняли, тричі перевіряли документи. І це ж по трасі, не за колючим дротом, а села мертві, як після атомної війни. Тут тільки цвинтарі живі — раз на рік, коли люди приїжджають на гробки» (Костенко, 2010).

Таким чином, в літературних працях, у яких зображено умовні географічні реалії містяться свідчення бачення світу очима письменників, їх соціальні погляди в залежності від того чи іншого часу та літературного напрямку. Це в свою чергу допомагає вчителю донести географічну інформацію до школярів творчо та креативно.

Висновки до другого розділу

В літературних працях, у яких зображено умовні географічні реалії містяться свідчення бачення світу очима письменників, їх соціальні погляди в залежності від того чи іншого часу та літературного напрямку. Це в свою чергу допомагає вчителю донести географічну інформацію до школярів творчо та креативно.

При вивченні фізичної географії необхідність застосування художньої літератури не викликає сумнівів. За допомогою художньої літератури можна пояснити причиннонаслідкові зв'язки, закономірності, закони природи.

Вивчення курсу суспільної географії у шкільній програмі спрямоване на ознайомлення учнів з наукою про загальні та специфічні закони та закономірності територіальної організації суспільства. Тут школярами вивчаються механізми дій та форми їх прояву у територіальних суспільних системах, які знаходяться у просторовочасовому географічному просторі.

До знань суспільної географії слід віднести відомості про освіту та науку, традиції і звичаї, природні та трудові ресурси, мистецтво даної доби, різноманітні фольклорні елементи територіальних суспільств. Тому при використанні літературних творів можливо розширити кругозір дитини з вище визначених питань.

Методика застосування літературних творів в шкільному курсі географії залежить від видів творів, їхньої спрямованості та видів завдань, що пропонуються на їхній підставі. Найдоцільнішими творами мистецтва для використання в якості засобів навчання можна вважати твори художньої літератури, як прозові, так і поетичні. Саме вони за допомогою візуальних або вербальних образів дозволяють чітко уявити географічні об'єкти і явища, відчутти їх красу, ставлення до них автора.

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ВИВЧЕННІ ГЕОГРАФІЇ (НА ПРИКЛАДІ 6 КЛАСУ)

3.1. Методика застосування художньої літератури у вивченні географії (на прикладі 6 класу)

Вивчення основ географії у 2020/2021 навчальному році для учнів 6 класу відбувається згідно оновленої навчальної програми за наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 р. № 804 [1].

Методика застосування художньої літератури у вивченні географії ґрунтується на ряді складових (табл. 3.1):

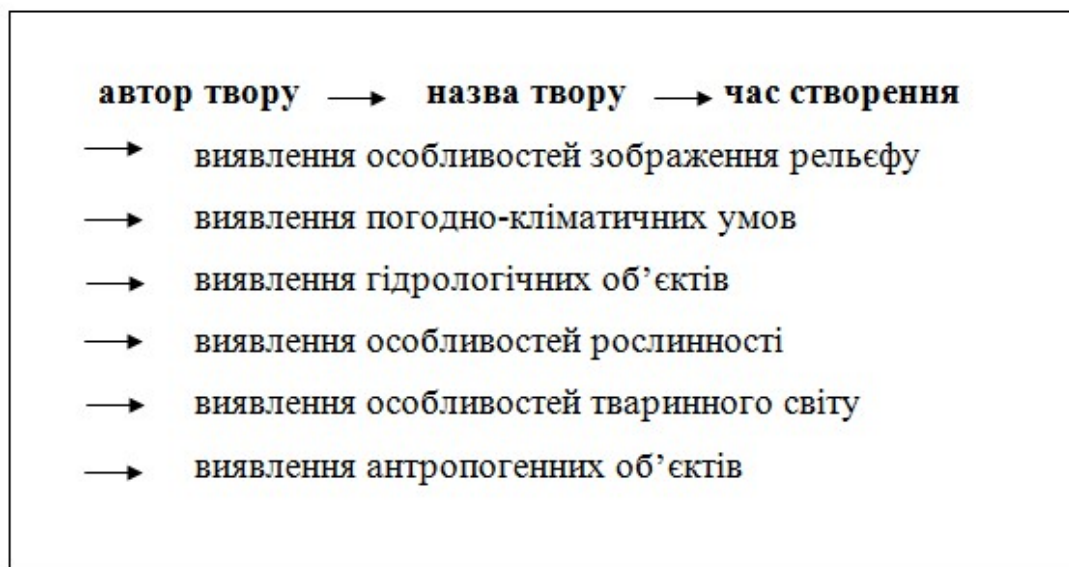
- географічному аналізу художніх творів;
- порівняльному аналізу;
- на використанні завдань з орієнтування на місцевості;
- на використанні завдань виявлення причинно-наслідкових зв'язків за допомогою художніх творів;
- на використанні картографічних завдань.

Таблиця 3.1. Методика застосування художньої літератури у вивченні географії у 6 класі

Методи	Опис	Практична спрямованість
Географічний аналіз художніх творів	Виявляє географічний зміст художнього твору та демонструє всебічність застосування географічних знань	Учні мають навчитися чітко уявляти відповідний алгоритм дій.
Порівняльний аналіз	Виявлення як суб'єктивного	Учні порівнюють не лише суб'єктивне враження, але і

	враження, так і об'єктивного знання	об'єктивне поєднання певних компонентів, що впливають на сприйняття художнього твору в цілому
Завдання з орієнтування на місцевості	Орієнтація на практичне значення географічних знань	Учні закріплюють отримані знання і вчать використовувати їх у різних умовах. За уривками твору учні, застосовуючи наявні знання можуть попрактикуватися у орієнтуванні за сонцем, місяцем, особливостями дерев, релігійними спорудами і т.п.
Завдання для виявлення причинно-наслідкових зв'язків	Орієнтація на складову географічного аналізу, так і окремих видів діяльності	Учні формують розуміння географічних закономірностей, особливостей розташування географічних об'єктів, навчаються аналізувати різноманітні природні явища та ін.
Картографічні завдання	Орієнтація на різні види навчальної діяльності, розширення уяви про можливості їх застосування, демонстрація їх практичної спрямованості.	Учні самостійного прокладають чи надають пропозиції можливих варіантів маршруту головного герою. Школярі навчаються знаходити на карті місця розташування об'єктів чи визначати їх координати, які описані у творі.

При географічному аналізі художніх творів виявляється географічний зміст художнього твору та демонструється всебічність застосування географічних знань. Комплексне чи акцентоване звернення уваги на окремих компонентах географічного середовища. Учні чітко уявляють відповідний алгоритм дій (рис. 3.1) (Байтеряков, Іваненко, 2019).

Рис. 3.1. Алгоритм дій учнів при географічному аналізі художніх творів

Складено за даними О. Байтерякова, Ю. Іваненко, 2019

Порівняльний аналіз здійснюється не лише за суб'єктивним враженням, але і об'єктивне поєднанням певних компонентів, що впливають на сприйняття художнього твору в цілому.

Завдання на орієнтування на місцевості спрямовані на орієнтацію вчителя на практичне значення географічних знань, завдяки цьому учні закріплюють отримані знання і вчаться використовувати їх у різних умовах. Вчитель використовує уривки з художніх творів де наданий опис дій героїв із орієнтування за приладами або місцевими ознаками (наприклад, уривки роману Жюль Верна «Діти капітана Гранта»: «У записці коротко повідомляється, що під час катастрофи «Британії» урятувалося троє – капітан Грант і два матроси, що вони потрапили на якусь землю; вказується і широта, і довгота, але неможливо розібрати, яка це довгота – цифру розмило. У записці говориться,

що врятовані перебувають на тридцять сьомому градусі одинадцятій хвилині південної широти. Довгота невідома. Тому розшукувати капітана Гранта і його супутників треба десь на тридцять сьомій паралелі...» (Верн, 1868). Так, за уривками твору, учні, застосовуючи наявні знання, можуть попрактикуватися у орієнтуванні за сонцем, місяцем, особливостями дерев, релігійними спорудами і т.п.

Для встановленні причинно-наслідкових зв'язків з використанням творів художньої літератури вчитель орієнтується на складову географічного аналізу, так і на окремі види діяльності. Учні формують розуміння географічних закономірностей, особливостей розташування географічних об'єктів, навчаються аналізувати різноманітні природні явища та ін.

Використанні картографічних завдань із застосуванням художніх творів у різноманітні види навчальної діяльності, розширює уяву про можливості їх застосування, демонструє їх практичну спрямованість. Картографічні завдання мають широкий діапазон варіацій при роботі із картою. Наприклад, вивчаючи шлях героїв із твору Всеволода Нестайка «Тореадори з Васюківки» можливо прокласти їх шлях мандрівки від самого села Васюківки до Києва: «Довго ми їхали — геть усі пісні, які знали, проспівали по кілька разів. Тричі зупинялися їсти. Аж от нарешті довжелезний міст через широченний Дніпро. А по той бік — високий берег, і дзвіниця виблискує золотою банею на горі, а поряд ще золоті бані купчаться — лавра, а за нею стирчить у небо величезна телевізійна вишка, і громадяться, налізаючи один на одного, будинки — великі, багатопверхові... Київ! Приїхали. Гарне місто Київ! Гарніше від Пирятина, від Крижополя, від Жмеринки — від усіх міст, які я бачив. Столиця!» (Нестайко, 1972). Або на карті Києва прокласти шлях їх пригод за сюжетом художнього твору: «Двері розчинилися – станція «Хрещатик»... Вихопилися вони з метро на Хрещатик, перейшли на той бік, пірнули у підземний перехід, вийшли з переходу і прямо у магазин «Динамо». Ми – за ними... Неквапливо пройшовши Хрещатиком, ми шмигонули в метро... Враз у вагоні стало біло — поїзд вирвався з-під землі на поверхню. Станція «Дніпро». Стрілою шугонуло метро

через річку ген аж до самісінького обрїю, де тоненькою смужкою ліс чорніє. Мчать по красеню-мосту голубі експреси, машини-легковички, грузовики, автобуси... А під мостом по Дніпру «Метеори», «Ракети» на підводних крилах летять, ледь води торкаючись... Вийшли ми з метро, дивимось – стоїть синя машина з червоною смугою на боці, і на тій смузї написано: «Міліція». І веде нас міліціонер до машини. Раптом машина зупинилася. –Ну, приїхали. Вилазьте. Вилізли ми. Тюрму очима шукаємо. Щось не видно. Праворуч церква, а прямо — великий сірий будинок з колонами, на театр схожий. Невже в Києві така тюрма? Піднялися ми по східцях на майдан, що перед музеєм. На землі щось камінням викладено — наче велетенські «класи». – Оце, – каже старшина, – найдревніше в Києві місце. Тут понад тисячу років тому Десятинна церква стояла. Це її фундамент. Навшпиньках пройшли ми по тому фундаменту. А за фундаментом велика трикутна галявина, кущами рівненько обсаджена, і посередині галявини — ми навіть очам не повірили – здоровенецька копиця сіна. У центрі Києва на найдревнішому місці — копиця сіна, як у лузі. От здорово! І така нам та копиця мила, наче привіт з рідної Васюківки... Дивимось, а за копицею, біля самого входу в музей, гармати стоять, п'ять гармат... Потім ми всі виходимо з музею і йдемо на Володимирську гірку. І старшина Паляничко разом з нами... Потім ми йдемо у Палац піонерів. (Ух, здорово! Оце Палац! Казка!)...» (Нестайко, 1972).
Можливий варіант самостійного прокладання чи пропозиції можливих варіантів їх маршруту. Також діти можуть знаходити на карті місця розташування об'єктів чи визначити їх координати, які описані у творі.

Нижче наводимо тематичне планування при вивченні розділу «Загальна Географія» із застосуванням творів художньої літератури за темою: «Атмосфера» (6 клас) (табл. 3.2).

**Таблиця 3.2. Тематичне планування при вивченні розділу «Загальна
Географія» із застосуванням творів художньої літератури за темою:
«Атмосфера» (6 клас)**

Уроки	Питання для вивчення	Художні твори
Урок 1.	Атмосфера та її будова. Властивості повітря. Інструктаж з БЖД	Н. Красоткіна «Повітря», О. Беляєв «Продавець повітря», Загадки про повітря
Урок 2.	Температура повітря. Добовий і річний хід. Чинники її коливання.	Т. Василько «З Антарктиди», П. Залевський «Планета Земля. Африка», Є. Безкровний «Африка»
Урок 3.	Кліматична карта. Теплові пояси Землі. Вимірювання температури повітря	А. Усачов «Кліматичні пояси», Л. Романюк «Спогад про подорож на північний полюс»
Урок 4.	Атмосферний тиск. Причини і наслідки його зміни в тропосфері. Вимірювання атмосферного тиску.	Г. Дорошевич «Атмосфера», О. Іващенко «Роздуми в аеропорті Мінеральні води», С. Мирна «Атмосфера. Усе про повітряний океан Землі»
Урок 5.	Вітер. Причини виникнення, напрямки, сила, швидкість, їх визначення сучасними приладами та візуально.	Т. Шевченко «Вітер з гаєм розмовляє», А. Волков «Чарівник Смарагдового міста» (уривок «Буревій»)
Урок 6	Хмари і туман, відмінності в їхньому утворенні. Форми хмар, хмарність. Опади, що випадають з хмар та з повітря, їхні види,	Є. Безкровний «Географічний вірш. Опади»,

	вимірювання. Карта розподілу опадів.	Казка «Гуси-лебеді»
Урок 7.	Погода, її елементи, мінливість. Характерна погода за сезонами в своїй місцевості. Служба погоди, практичне значення прогнозів погоди	М. Вінграновський «То дощ, то сніг, то знову дощ...» Українські народні прислів'я
Урок 8.	Зміни клімату. Вплив людини на атмосферу.	Н. Кляйн «У вогні» Г. Тунберг «Записки виступу»

Урок 1. Атмосфера та її будова. Властивості повітря. Інструктаж з БЖД.

При вивченні властивостей повітря можливо використовувати вірш «Повітря» Надії Красоткіної:

«Повітря і не видно, і не чути.
Але без нього нам не обійтись.
Не можна ні хвилиночки пробути.
Ось ти навколо себе подивись.
Все дихає: листочок і травичка,
Метелик, що над квіткою летить.
І дише рибка й рак, і дише річка...
Повітря треба кожному, щоб жить.
А он несуть вітри хмаринку білу,
Щоб дощик на поля й ліси пролить.
А он у небо пташка полетіла,
А без повітря як вона злетить?
Повітря – це велике диво, діти.
І все життя – це казка чарівна.
І кожній миті треба нам радіти,

Земля казкова і у нас одна» (Красоткіна, 2018).

Так, фантаст Олександр Беляєв у романі «Продавець повітря», який є фантастичним передбачив: «Використовуючи роботи відомого шведського хіміка Енгельбректа, на своїй секретній фабриці комерсант Бейлі скраплює повітря з атмосфери, розділяє його на компоненти (кисень, водень і гелій), і переводить у стан зі значно зниженою відстанню між молекул (за твердженням Бейлі, одна невелика кулька такого згущеного кисню важить мільйон тонн). Вся отримана їм з атмосферного повітря продукція зберігається в спеціально обладнаних приміщеннях фабрики, у яких постійно підтримується дуже низька температура, у ці приміщення можна ввійти лише в спеціальних костюмах. Діяльність Бейлі привела до зміни клімату на Землі, але це його не хвилює. Земля починає втрачати атмосферу, і у світі настає катастрофічна недостача повітря. Це приводить до масової паніки. Повітря стає товаром для продажу...»(Беляєв, 1967). Ніхто і не міг подумати, що через кілька десятків років у Японії з'являться реальні торговці, які продають у консервних банках чисте повітря. Сьогодні у найбільш забруднених містах набувають популярності балони з киснем, які використовуються не як сувеніри, а за прямим призначенням, для дихання, особливо в умовах корона вірусної інфекції, що заповонила світ.

Також можливо використовувати загадки про повітря, наприклад: «Що це? Воно таке велике, що займає цілий світ, воно таке маленьке, що в найменшу щілину зайде (Повітря)», «Куди ступиш — всюди маєш, Хоч не бачиш, а вживаєш (Повітря)» (Джі, 2020).

Урок 2. Температура повітря. Добовий і річний хід. Чинники її коливання.

При вивченні температури повітря слід зачитати вірш «З Антарктиди» Т. Василько:

«Вже приїлися банани, і кокоси, ананаси,
ненавиджу цю жару, в Антарктиду полечу.
Як погляну у віконце: в Антарктиді сяє сонце,
та не тануть в ній льоди, бо там вічні холоди.
В Антарктиді мило, любо, там немає звірів лютих –

злих ведмедів там катма, а пінгвінів тьмуца – тьма... (Василько, 2008).

На противагу Антарктиді влучним буде використання вірша Євгенія Безкровного «Африка» для порівняння температурної різниці на різних континентах Землі:

«Африка – жаркий континент світу,
Тут майже завжди іде спекотне літо
Тут велика кількість сонячної енергії
Тому температура буває +50 за Цельсієм
Досить небезпечне явище – ерозія ґрунтів,
Раптовий напад сильних злив,
Коли руйнується рослинний покрив,
Знищення людиною лісів» (Безкровний, 2019).

При вивченні особливості температури повітря у Африці слід зачитати уривок вірша «Планета Земля. Африка» П. Залєвського:

«Якось дядько носоріг
Пік на сонечку пиріг –
Тільки в дядькової тітки
Не знайшлося сковорідки,
І тому то носоріг
Пирога надів на ріг!» (Залєвський, 2016).

Урок 3. Кліматична карта. Теплові пояси Землі. Вимірювання температури повітря

При вивченні кліматичних поясів дуже вдалим є застосування твору А. Усачова «Кліматичні пояси» (слова виділено автором):

«Ах, як же прекрасна наша планета!
Ось - біла стрічка,
Ось - синього кольору,
А ось голубіє під нею смуга...
Земля в різнокольорові стрічки одягнена,
Точніше - КЛІМАТИЧНІ ПОЯСИ.

Погляньте, вгорі, там, де Північний полюс,
Ви відразу ПОЛЯРНИЙ побачите пояс.

А що означає ПОЛЯРНИЙ пояс?

Там клімат суворий і дуже підступний:

Холодні вітри летять як ножі,
І мерзнуть ведмеді, і навіть моржі.

Трохи нижче - ПОМІРНИЙ пояс,

І клімат в ньому теж потрібний:

Не те щоб дуже північний,

Але й не так, щоб південний.

Ще нижче - ТРОПІЧНИЙ пояс.

Там навіть зимою тепло,

І сніг бачать люди, практично,

Не частіше, ніж НЛО.

А в ЕКВАТОРІАЛЬНОМУ поясі,

Самому жаркому з поясів,

Всі ходять в купальному костюмі,

А діти і без трусів!

Навіщо ж наш глобус так розмальований,

Располосован і распоясован?

Навіщо? - Щоб було ясніше для народу,

Де клімат якої, і яка природа!» (Усачов, 2018).

Також слід використати «Спогад про подорож на північний полюс» Лесі Романюк: «Навколо багато снігу. По спокійних і доволі холодних хвилях океану плавали айсберги. На великих льодових брилах ніжились на сонці полярні тюлені, мокра шкіра яких виблискувала, наче дорогоцінні камені. Тюлені – дружелюбні, грайливі тварини. Побачивши людину, одразу наблизились, вивчали. Я теж уважно розглядала цих представників фауни, адже раніше тюленів я бачила лише по телевізору» (Романюк, 2009).

Урок 4. Атмосферний тиск. Причини і наслідки його зміни в тропосфері.
Вимірювання атмосферного тиску.

Вірш Германа Дорошевича «Атмосфера» можна використати на початку уроку при вивченні теми про атмосферний тиск:

«У Землі є оболонка, що повітряною зветься,
І під силою тяжіння аж ніяк не відірветься -
Атмосфера величають й з географії вивчають.
Сутність сильну вона має - всіх землян охороняє,
Щоби промінь смертоносний
не дістав дітей, дорослих.
А повітря атмосферне
Є невидиме, а цінне,
Нам без нього не прожити,
Отож - треба дорожити.
Вдень розсіє промінь Сонця,
А вночі Землі дасть вкриться,
Ще й розчиниться в водиці
І у ґрунті розміститься.
В кожну тріщинку ввійде
І щілинку не мине.
Ось така ця атмосфера:
Тропосфера, стратосфера,
Мезосфера й екзосфера (Дорошевич, 2020).

У «Роздумах в аеропорті Мінеральні води» Олексія Іващенко можна простежити залежність людини від атмосферних коливань (переклад на українську авторський):

«Ми всі в полоні атмосфери,
Поки не стихне дощ косий,
І від чекання профіль сірий
завис над злітною смугою» (Іващенко, 2014).

Дуже вдалою є книга Світлани Мирної «Атмосфера. Усе про повітряний океан Землі», у якій доступно та цікаво розказано про будову і особливості повітряної оболонки Землі. На сторінках цієї книги вчитель знайде прості та зрозумілі відповіді на багато питань про погоду і клімат: про вітри, зливи, веселки, урагани, хмари і ін., інформація подана досить доступною мовою, що добре підійде для пояснень явищ для дітей 9-11 років (Мирна, 2014).

Урок 5. Вітер. Причини виникнення, напрямки, сила, швидкість, їх визначення сучасними приладами та візуально.

Твір «Вітер з гаєм розмовляє» є описово-медитативною елегією Тараса Шевченка, яку можливо зачитати під час вивчення напрямку та сили вітру:

«Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою,
Пливе човен по Дунаю
Один за водою.
Пливе човен, води повен,
Ніхто не спиняє,
Кому спинить — рибалоньки
На світі немає.
Поплив човен в синє море,
А воно заграло,
Погралися гори-хвилі —

І скіпок не стало...» (Шевченко, 1841).

За казкою А. Волкова «Чарівник Смарагдового міста» можливо вивчати цілком реальні, географічні об'єкти. Необхідно зачитати уривок «Буревій» (у перекладі на українську Ф. Ксензенко): «Серед широкого канзаського степу жила дівчинка Еллі. Її батько, фермер Джон, цілий день працював у полі, а мама Анна клопоталась по господарству. Жили вони у невеличкому фургоні, який зняли з коліс і поставили на землю. Умебльований будиночок був бідно: залізна грубка, шафа, стіл, три стільці та двоє ліжок. Поряд з будиночком біля самих дверей було викопано «буревійний погріб». У погребі сім'я ховалась під

час бурі. Степові буревії не раз перекидали блаженське житло фермера Джона. Але Джон не журився: коли вщухав вітер, він піднімав будиночок, грубка і ліжка ставали на свої місця. Еллі збирала з підлоги олив'яні тарілки й кухлі — і все набирало попереднього вигляду до нового буревію...» (Волков, 1939).

Знання умовних знаків, масштабу, сторін обрїю, уміння орієнтуватися за планом місцевості у школярів 6 класу можна перевірити, запропонувавши написати топографічний диктант за казкою. Виконання завдання може виглядати в такий спосіб: учні в зошитах відзначають напрямок північ-південь стрілкою, записують обраний масштаб. Під час читання вони на своєму плані відзначають казковий шлях Еллі, доповнюючи його відстанями, напрямками та деякими географічними об'єктами: «Отже, Еллі з Тотошкой сміло відправилися в шлях по доріжці, яка викладена жовтою цеглою (заздалегідь домовилися, що цю доріжку відзначаємо знаком «грунтова дорога»), на північ. Через 600 м шлях їй перепинив струмок, що тече із заходу на схід. У струмка вона зустріла Страховищу. До струмка по шляху Еллі, із заходу тяглися городи, зі сходу ріллі, а після струмка друзі ввійшли у хвойний ліс. Пройшли 1000 м лісом в північному напрямку, і отут їх застала ніч. Вони згорнули на схід і через 300 м дійшли до хатинки лісника ...» (Волков, 1939).

Урок 6. Хмари і туман, відмінності в їхньому утворенні. Форми хмар, хмарність. Оподи, що випадають з хмар та з повітря, їхні види, вимірювання. Карта розподілу опадів.

Дуже яскраво розкриває тему опадів вірш Євгенія Безкровного «Географічний вірш. Оподи»:

«Хмари і тумани цікава дуже тема.

Перисті хмари утворюють високий ярус в тропосфері.

Шаруваті утворюють нижній ярус хмар,

Вони є досить темні і нагадують туман.

Купчасті хмари можуть розрядитися зливою,

Вони нагадують коней, вози, рослини.

Існує багато різних атмосферних опадів

Їх вимірюють за допомогою опадомірів.
Деякі атмосферні опади народжують хмарами,
Називають їх дощами і мряками.

Сніжна, льодяна крупа складається з ядерця 1 мм діаметром,
А різниця в тому, сніжна крупа має сніжне ядро, а льодяна – покриті
льодом.

Іній – тонкий шар кристаликів льоду на земній поверхні
Він утворюється за температури нижче від нуля градусів за Цельсієм»
(Безкровний, 2018).

Слід використати казку «Гуси-лебеді», за якою можливо створити творче завдання для формування просторових уявлень учнів після прочитання. Їм можна дати завдання зі складання плану місцевості, на якій відбувається дія казки (окрім загальноприйнятих, своїми умовними знаками указати грубку, яблуню, хатинку Баби-Ягі, шлях дівчинки, шлях дівчинки та хлопчика, шлях гуси-лебедів, місця укриття дітей).

Урок 7. Погода, її елементи, мінливість. Характерна погода за сезонами в своїй місцевості. Служба погоди, практичне значення прогнозів погоди. За віршом Миколи Вінграновського «То дощ, то сніг, то знову дощ...» можливо проаналізувати мінливість погоди, охарактеризувати, у яку пору року це відбувається і чому:

То дощ, то сніг, то знову дощ,
І листя лопотіло,
Побуровіла нехворощ,
Вода на зиму сіла.
Піввітру пахло ще теплом,
Йогенька ж половина
Ішла вже з білим рюкзаком,
Тонка зігнулась спина.
Якийсь дідок-перестрибок,
Не на коні, не в човні,

З'явивсь з-під хмари і листок

Здмухнув собі зі скроні» (Вінграновський, 1964).

Також можливо використовувати українські прислів'я та приказки про погоду: «Улітку дощ іде не там, де ждуть, а там, де жнуть, не там, де просять, а там, де косять», «Трапляється і такий год, що на день по сім погод» або «Буде погода, як не потече з неба вода», чи «У лютому сім погод надворі: сіє, віє, мутить, крутить, рве, згори ллє, знизу мете» (українські народні прислів'я) з подальшим їх аналізом та описом.

Урок 8. Карта кліматичних поясів. Зміни клімату. Вплив людини на атмосферу.

Вивчати інформацію про кліматичну кризу можливо із використанням книги Наомі Кляйн «У вогні». Так, завдяки цій книзі у 2019 почалися щотижневі протести у Вашингтоні, округ Колумбія задля допомоги в боротьбі зі зміною клімату. Серія есеїв описує поточну надзвичайну кліматичну ситуацію у світі та як можливо розв'язати проблему глобального потепління (Кляйн, 2019). Вчитель може використати також записки виступу шведської активістки Грети Тунберг, яка очолила рух Fridays For Future, надихнувши мільйони людей у всьому світі вийти на вулиці. Ця книга-збірка її найяскравіших промов є заклик до дії та яскраве нагадування про те, як обмаль часу для змін ми маємо (Тунберг, 2019).

Вивчаючи художні твори, шостикласники відчують творчий інтерес, бажання орієнтуватися у місцевості, вміння розробляти маршрут своїх улюблених героїв, виявляти причинно-наслідкові зв'язки за допомогою художніх творів. Робота на уроці стає грою для них та учні не хвилюються стосовно того, що зроблять що-небудь неправильно.

3.2 Аналіз ефективності впровадження методики застосування художньої літератури у вивченні географії (на прикладі 6 класу)

Діагностика ефективності впровадження методики застосування художньої літератури у вивченні географії (на прикладі 6 класу) відбувалася за аналізом рівнів сформованості географічних умінь та знань учнів 6 класу, що заснована на дослідженні компонентів:

1. географічний аналіз художніх творів;
2. можливість порівняльного аналізу;
3. виконання завдань з орієнтування на місцевості;
4. виконанні завдань з виявлення причинно-наслідкових зв'язків за допомогою художніх творів;
5. рівень виконань картографічних завдань.

Система оцінки:

3 бали – досліджуваний параметр (компонент географічних умінь та знань) учня відповідає шкільній оцінці 10-12 балів.

2 бали – досліджуваний параметр (компонент географічних умінь та знань) дитини в процесі формування (відповідає шкільній оцінці 7-9 балів).

1 бал – досліджуваний параметр (компонент географічних умінь та знань) учня відповідає низькому рівню (відповідає шкільній оцінці 4-6 балів).

0 балів - досліджуваний параметр (компонент географічних умінь та знань) дитини не сформований ((відповідає шкільній оцінці 1-3 балів).

Дослідження проводили за допомогою спостереження за учнями у процесі взаємодії їх із педагогом під час проведення навчальних занять.

Загалом учень може набрати $5 \times 3 =$ від «0» до «15» балів, відповідно розподіл за рівнями буде наступним:

Не сформований – від 0 до 3 балів;

Низький – 3- 7 балів;

Середній (що знаходиться у процесі формування) – 7 - 12 балів;

Високий (що відповідає віковій нормі) – 13 -15 балів.

Дослідження відбувалося на базі Заводської загальноосвітній школі I-III ступенів № 2 Миргородського району, Полтавської області. В основну емпіричну вибірку увійшли 50 дітей середнього шкільного віку від 9 до 11 років обох статей, учнів 6-х класів.

Учнів було поділено на дві групи: експериментальна (ЕГ) – 25 осіб, до якої увійшли діти, які навчалися за пропонованою методикою вивчення географії та контрольна (КГ) – 25 осіб, діти, які вивчали географію за шкільною програмою.

Динаміка рівнів сформованості географічних умінь та знань учнів ЕГ та КГ 6 класу впродовж експерименту указана на табл. 3.3.

Таблиця 3.3. Динаміка рівнів сформованості географічних умінь та знань учнів ЕГ та КГ 6 класу впродовж експерименту

№з/п	Рівні сформованості географічних умінь та знань	Констатувальний етап (вересень 2020)		р	Контрольний етап (грудень 2020)		р
		ЕГ (n=25)	КГ (n=25)		ЕГ (n=25)	КГ (n=25)	
1	Високий	-	24,0	,088	06,0	04,0	,002
2	Середній	16,0	16,0	,078	24,0	24,0	,094
3	Низький	04,0	06,0	,001	00,0	04,0	,003

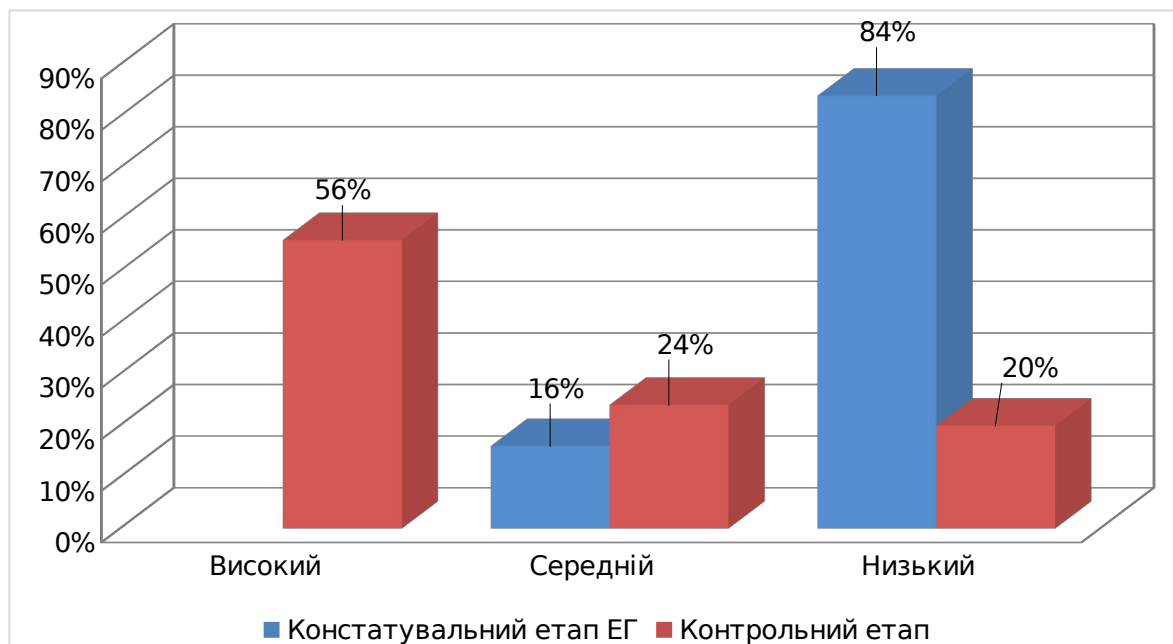
Примітка: *статистично достовірна різниця за t – критерієм Ст'юдента (при $p < 0,05$)

Як бачимо з табл. 3.3, на констатувальному етапі дослідження (у вересні 2020 р.) у 24% дітей із КГ виявлено високий рівень сформованості географічних умінь та знань, середній рівень виявлено у 16% досліджуваних та

низький рівень – у 46% учнів КГ. У учнів із ЕГ високий рівень сформованості географічних умінь та знань виявлений не був, у 16% опитаних виявлений середній рівень, низький рівень – у 46 % дітей (різниця між показниками КГ та ЕГ є статистично достовірною, при $p < 0,05$).

На контрольному етапі дослідження (у грудні 2020 р.) у 24% дітей із КГ виявлено високий рівень сформованості географічних умінь та знань, середній рівень виявлено у 24% досліджуваних та низький рівень – у 54% учнів КГ (достовірних змін між показниками впродовж дослідження виявлено не було). У учнів із ЕГ високий рівень сформованості географічних умінь та знань виявлений у 56% дітей, у 24% опитаних виявлений середній рівень, низький рівень – у 20 % учнів (різниця між показниками КГ та ЕГ є статистично достовірною, при $p < 0,05$).

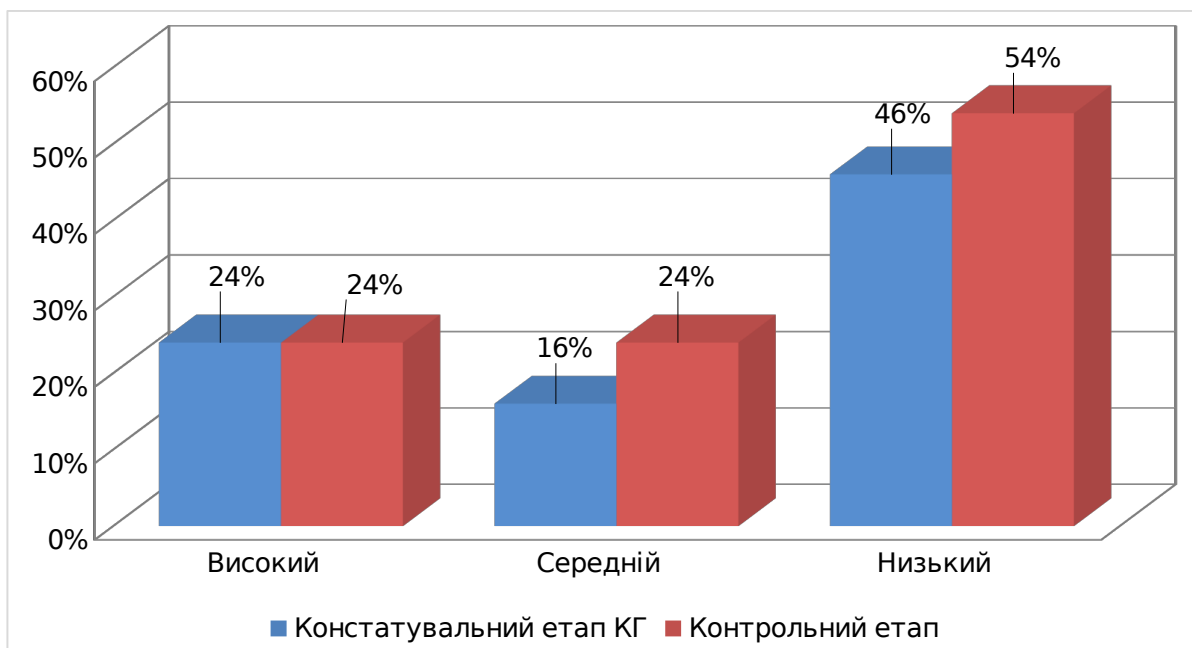
Для візуального зображення результатів здійсненого дослідження наводимо її у вигляді діаграм (рис. 3.2 та рис. 3.3).

Рис. 3.2. Динаміка рівнів сформованості географічних умінь та знань учнів ЕГ

Аналіз отриманих результатів дослідження показав що, у більшості учнів з ЕГ на контрольному етапі виявлені значні поліпшення у рівнях сформованості

географічних умінь та знань: учні навчилися географічному аналізу художніх творів, можуть використовувати порівняльний аналіз та орієнтуватися на місцевості; добре виконують завдання для виявлення причинно-наслідкових зв'язків і картографічні завдання за допомогою художніх творів.

Рис. 3.3. Динаміка рівнів сформованості географічних умінь та знань учнів КГ

Згідно результатів дослідження, більшість учнів КГ, які навчалися за звичайною шкільною програмою незначно поліпшили власний рівень сформованості географічних умінь та знань.

Отже, запропонована методика застосування художньої літератури у вивченні географії (на прикладі 6 класу) є ефективною.

Висновки до третього розділу

Методика застосування художньої літератури у вивченні географії ґрунтується на ряді складових: географічному аналізі художніх творів; порівняльному аналізі; на використанні завдань з орієнтування на місцевості; на використанні завдань виявлення причинно-наслідкових зв'язків за допомогою художніх творів; на використанні картографічних завдань.

При географічному аналізі художніх творів виявляється географічний зміст художнього твору та демонструється всебічність застосування географічних знань. Комплексне чи акцентоване звернення уваги на окремих компонентах географічного середовища. Учні мають чітко уявляти відповідний алгоритм дій. Порівняльний аналіз здійснюється не лише за суб'єктивним враженням, але і об'єктивне поєднанням певних компонентів, що впливають на сприйняття художнього твору в цілому. Завдання на орієнтування на місцевості спрямовані на орієнтацію вчителя на практичне значення географічних знань, завдяки цьому учні закріплюють отримані знання і вчаться використовувати їх у різних умовах. Для встановлення причинно-наслідкових зв'язків з використанням творів художньої літератури вчитель орієнтується на складову географічного аналізу, так і на окремі види діяльності. Учні формують розуміння географічних закономірностей, особливостей розташування географічних об'єктів, навчаються аналізувати різноманітні природні явища та ін. Використанні картографічних завдань із застосуванням художніх творів у різноманітні види навчальної діяльності, розширює уяву про можливості їх застосування, демонструє їх практичну спрямованість.

Вивчаючи художні твори, шостикласники відчують творчий інтерес, бажання орієнтуватися у місцевості, вміння розробляти маршрут своїх улюблених героїв, виявляти причинно-наслідкові зв'язки за допомогою художніх творів. Робота на уроці стає грою для них та учні не хвилюються стосовно того, що зроблять що-небудь неправильно.

Дослідження проводили за допомогою спостереження за учнями у процесі взаємодії їх із педагогом під час проведення навчальних занять за запропонованою методикою.

Динаміка рівнів сформованості географічних умінь та знань учнів 6 класу впродовж експерименту показав що, у більшості учнів, які навчалися за запропонованою методикою вивчення географії, на контрольному етапі виявлені значні поліпшення у рівнях сформованості географічних умінь та знань: учні навчилися географічному аналізу художніх творів, можуть використовувати порівняльний аналіз та орієнтуватися на місцевості; добре виконують завдання для виявлення причинно-наслідкових зв'язків і картографічні завдання за допомогою художніх творів. Згідно результатів дослідження, більшість учнів які вивчали географію за шкільною програмою, незначно поліпшили власний рівень сформованості географічних умінь та знань.

Отже, запропонована методика застосування художньої літератури у вивченні географії (на прикладі 6 класу) є ефективною.

ВИСНОВКИ

1. Здійснено теоретичне дослідження використання художньої літератури в шкільній географії. Застосування художньої літератури в навчальній географії викличе зацікавленість дитини до вивчення дисципліни, так як вона є джерелом яскравих географічних описів різного характеру і масштабу. А поетичний ритм і рима підсилюють ефект та швидко запам'ятовуються у вигляді географічних образів.

Виділено стадії сприйняття інформації за допомогою використання художнього слова: справжнє сприйняття за допомогою відтворення образів (роботи уяви); розуміння ідеї та змісту твору (за допомогою мислення); вплив на почуття та свідомість школяра за допомогою художнього слова на учня.

Використання художнього слова як засобу кращого запам'ятовування інформації особливо важливе для сугестопедичного навчання на всіх стадіях його організації, оскільки йому притаманний як психотерапевтичний, так і педагогічний ефект. Географічні образи, якщо вони пов'язані з художнім, яскравим описом, викликають пізнавальний інтерес і тим самим сприяють більш глибокому розумінню вивчених об'єктів та явищ. Одним із джерел формування географічних уявлень є художні твори, які містять опис географічних об'єктів, явищ і процесів.

Формування географічного образу території відбувається при прочитанні творів, у яких описується конкретне місце або конкретний географічний об'єкт. Розуміння географічних процесів і явищ відбувається при використанні читання художніх творів із готовими географічними знаннями, коли можна більш детально та вдумливо підійти до читання книг, більш повно зрозуміти географічні реалії читання художньої літератури. Для співвіднесення географічного простору у навчанні, використовуються описи у книгах, з реально існуючими об'єктами. Пізнання географічного історичного минулого

за допомогою територіальної географії, і навпаки, відбувається при використанні художніх творів.

Методика навчання географії – це приватна, предметна дидактика. Реалізація методів навчання географії відбувається з використанням методів та методичних підходів. Емпіричні та теоретичні географічні знання школярі можуть засвоювати по-різному, однак у мисленнєвому процесі дитини уява та поняття є одним цілим. До основної класифікації методів навчання віднесено словесні, практичні та технічні. Методичні підходи мають ґрунтуватися на різноманітному сполученні навчальних засобів та способів викладення навчального матеріалу, форм організації навчання учнів, різних логічних шляхів та видів пізнавальної діяльності. Методи навчання географії різноманітні та залежать від теми уроку, його змісту та освітніх цілей. Найпоширенішими зі всіх груп навчальних методів є вербальні. Розповсюджені прийоми використання художньої літератури на уроках географії: використання літературно-художніх ілюстрацій до навчального матеріалу; художня розповідь педагога; написання географічного реферату; навчальна лекція; використання уривка художнього твору у сполученні з ілюстрацією та ін. У той же час необхідно відзначити, що застосовувати уривки художніх творів на уроках географії можливо на різних етапах уроку.

Використання уміло підібраних географічних образів і явищ із творів художньої літератури не тільки створює позитивний емоційний настрій учнів, але також забезпечує пізнавальне навантаження та створює сприйняття інформації на уроках географії.

2. Проаналізовано використання художньої літератури у навчальній географії. Застосування літературних творів в шкільному курсі географії залежить від видів творів, їхньої спрямованості та видів завдань, що пропонуються на їхній підставі. Найдоцільнішими творами мистецтва для використання в якості засобів навчання можна вважати твори художньої літератури, як прозові, так і поетичні. Саме вони за допомогою візуальних або вербальних образів дозволяють чітко уявити географічні об'єкти і явища,

відчутти їх красу, ставлення до них автора. В літературних працях, у яких зображено умовні географічні реалії містяться свідчення бачення світу очима письменників, їх соціальні погляди в залежності від того чи іншого часу та літературного напрямку. Це в свою чергу допомагає вчителю донести географічну інформацію до школярів творчо та креативно.

При вивченні фізичної географії необхідність застосування художньої літератури не викликає сумнівів. За допомогою художньої літератури можна пояснити причиннонаслідкові зв'язки, закономірності, закони природи.

Вивчення курсу суспільної географії у шкільній програмі спрямоване на ознайомлення учнів з наукою про загальні та специфічні закони та закономірності територіальної організації суспільства. Тут школярами вивчаються механізми дій та форми їх прояву у територіальних суспільних системах, які знаходяться у просторовочасовому географічному просторі. До знань суспільної географії слід віднести відомості про освіту та науку, традиції і звичаї, природні та трудові ресурси, мистецтво даної доби, різноманітні фольклорні елементи територіальних суспільств.

3.Здійснено експериментальне дослідження методики застосування художньої літератури у вивченні географії (на прикладі 6 класу).

Методика застосування художньої літератури у вивченні географії ґрунтується на ряді складових: географічному аналізі художніх творів; порівняльному аналізі; на використанні завдань з орієнтування на місцевості; на використанні завдань виявлення причинно-наслідкових зв'язків за допомогою художніх творів; на використанні картографічних завдань.

При географічному аналізі художніх творів виявляється географічний зміст художнього твору та демонструється всебічність застосування географічних знань. Комплексне чи акцентоване звернення уваги на окремих компонентах географічного середовища. Учні мають чітко уявляти відповідний алгоритм дій. Порівняльний аналіз здійснюється не лише за суб'єктивним враженням, але і об'єктивне поєднанням певних компонентів, що впливають на сприйняття художнього твору в цілому. Завдання на орієнтування на місцевості

спрямовані на орієнтацію вчителя на практичне значення географічних знань, завдяки цьому учні закріплюють отримані знання і вчаться використовувати їх у різних умовах. Для встановлення причинно-наслідкових зв'язків з використанням творів художньої літератури вчитель орієнтується на складову географічного аналізу, так і на окремі види діяльності. Учні формують розуміння географічних закономірностей, особливостей розташування географічних об'єктів, навчаються аналізувати різноманітні природні явища та ін. Використання картографічних завдань із застосуванням художніх творів у різноманітних видах навчальної діяльності, розширює уяву про можливості їх застосування, демонструє їх практичну спрямованість.

Вивчаючи художні твори, шостикласники відчують творчий інтерес, бажання орієнтуватися у місцевості, вміння розробляти маршрут своїх улюблених героїв, виявляти причинно-наслідкові зв'язки за допомогою художніх творів. Робота на уроці стає грою для них та учні не хвилюються стосовно того, що зроблять що-небудь неправильно.

Дослідження проводили за допомогою спостереження за учнями у процесі взаємодії їх із педагогом під час проведення навчальних занять за запропонованою методикою.

Динаміка рівнів сформованості географічних умінь та знань учнів 6 класу впродовж експерименту показав що, у більшості учнів, які навчалися за запропонованою методикою вивчення географії, на контрольному етапі виявлені значні поліпшення у рівнях сформованості географічних умінь та знань: учні навчилися географічному аналізу художніх творів, можуть використовувати порівняльний аналіз та орієнтуватися на місцевості; добре виконують завдання для виявлення причинно-наслідкових зв'язків і картографічні завдання за допомогою художніх творів. Згідно результатів дослідження, більшість учнів які вивчали географію за шкільною програмою, незначно поліпшили власний рівень сформованості географічних умінь та знань.

Отже, запропонована методика застосування художньої літератури у вивченні географії (на прикладі 6 класу) є ефективною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20> (дата звернення: 05.05.2021).
2. Алексеева М.М. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников : учеб. пособ. для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. М. : Изд. Центр «Академия», 2000. 400 с.
3. Вишникина Л. Географическое образование : предметная географическая компетентность. *Проблеми на географията*. София. 2017. № 1-2. С. 121-133.
4. Вішнікіна Л.П. Компетентнісне навчання географії в основній школі : монографія. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. 407 с.
5. Вішнікіна Л.П. Методичні прийоми навчання географії. *Географія та основи економіки*. 2011. № 6. С. 33-36.
6. Впровадження сучасних технологій навчання географії у шкільній, вищій, післядипломній освіті : *Матеріали Всеукраїнського науковопрактичного семінару*. Полтава: ПОППО, 2016. 130 с.
7. Гайворонська Н.В. Художнє слово на уроках – запорука успіху вивчення географії. *Географія*. 2005. № 13-14. С. 34-36.
8. Географічна наука та освіта : від констатації до конструктивізму : *Зб. наук. праць Інституту географії Національної академії наук України*. К., 2018. 232 с.
9. Географічна наука та освіта: від констатації до конструктивізму : *Зб. наук. праць*. К., 2018. 232 с.
10. Географічне краєзнавство і краєзнавчий принцип навчання : *бібліографічний покажчик статей Б.О.Чернова*. К. : Міленіум, 2017. 98 с.
11. Горегляд Я.І., Літвінчук Т.О., Рутберг Л.А., Чирва Л.І., Шулячинська Н.А. Методична скарбничка дивовижних педагогічних завдань : навчально-методичний посібник на допомогу вчителю. К. : 2015. 124 с.
12. Дидактика географії : монографія / Самойленко В.М. та ін. К. : Педагогічна думка, 2014. 586 с.

13. Захоплюючі легенди українських Карпат – подорож скрізь реальність та час. URL: <https://bukovel-elena.com.ua/uk/5-mifiv-pro-karpati/> (дата звернення: 05.05.2021).
14. *Збірка матеріалів (тез доповідей) учасників Обласної краєзнавчої конференція учнівської молоді «Краєзнавчі нариси Запорізького краю», присвяченої 80-річчю утворення Запорізької області. Частина 3. «Природниче краєзнавство».* Запоріжжя : КЗ «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді» ЗОР, 2019. 60 с.
15. Іфей Г. Природа сейсмічних коливань та наслідки їх впливів на будівлі. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/195352873.pdf> (дата звернення: 05.05.2021).
16. Касіяник І.П., Мисько В.З. Методика навчання географії (теоретичний аспект). Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута»», 2017. 214 с.
17. Касіяник І.П., Мисько В.З. Методика навчання географії (теоретичний аспект). Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута»», 2017. 214 с.
18. Коринская В.А., Дунина И.В., Щенев В.А. География материков и океанов. 7 класс 11-е изд. М. : Дрофа, 2004. 320 с.
19. Краєзнавчі нариси Запорізького краю. URL: http://zoctkum.ucoz.ua/publ/02_statti/kraeznavchi_narisi_zaporizkogo_kraju_zbirka_tez_dopovidej_uchasnikiv_oblasnoji_kraeznavchoji_konferenciji_chastina_3_prirodniche_kraeznavstvo/12-1-0-187 (дата звернення: 05.05.2021).
20. Лаврук М.М. Методика навчання географії : практична і самостійна робота студентів : навчально-методичний посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 136 с.
21. Левада О., Іванова В., Непша О. Формування картографічних компетентностей в шкільному курсі географії. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка.* 2018. Вип. 21. Т. 2. С. 78-86.
22. Левитес Д.Г. Школа професіоналов, или семь уроков для тех, кто учит. Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК». 2001. 256с.

23. Легенди нашого краю. URL: <https://radlib.at.ua/publ/6> (дата звернення: 05.05.2021).
24. Машкина И. В. Роль чтения в формировании географических представлений школьников. *Комплексные исследования детства*, 2019. Т. 1, № 3. С. 232- 245.
25. Навчальні програми з географії 2020 рік. URL: <https://www.ed-era.com/mon59/> (дата звернення: 01.05.2021).
26. Назаренко Т. Особливості методики навчання географії у школі. *Витоки педагогічної майстерності*. 2016. Випуск 18. с.236.
27. Назаренко Т.Г. Методика навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах (особливості навчання). Х. : ВГ «Основа», 2016. 112 с.
28. Никифорова Т.А. Художественное слово как средство развития речи и познавательного интереса при формировании у дошкольников элементарных математических представлений. *Новое слово в науке: стратегии развития : материалы XIII Междунар. науч.–практ. конф.* (Чебоксары, 28 авг. 2020 г.) / редкол. : О.Н. Широков [и др.]. Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2020. С. 69-75.
29. Пальчевський С.С. Сугестопедагогіка : новітні освітні технології. К. : Кондор, 2005. 352 с.
30. Руднев И. Я. Из прошлого и настоящего учебной географии в России // *География в школе*. СПб, 1913. С. 14-18.
31. Салімон В. М. Застосування фреймів при викладанні географії з використанням сугестопедичної технології навчання. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*. 2011. Вип. 13. С. 86-89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pbgo_2011_13_29. (дата звернення: 05.05.2021).
32. Салімон В.М. Застосування фреймів при викладанні географії з використанням сугестопедичної технології навчання. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Зб. наук. праць*. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. Вип.13. С. 86-89.

33. Салімон В.М. Новітні методи викладання географії на основі ультрапедагогічної концепції навчання. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Зб. наук. праць*. К: Ін-т передових технологій, 2009. Вип. 9. С. 211-217.
34. Сафарян С. Роль фонових знань у шкільній літературній освіті. *Султанівські читання. Issue IV*. 2015. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/33692495.pdf> (дата звернення: 05.05.2021).
35. Сент-Екзюпері А. Планета людей. 1939. URL: <https://www.livelib.ru/quote/414315-planeta-lyudej-antuan-de-sentekzyuperi> (дата звернення: 05.05.2021).
36. Теплинский М. В. История русской литературы XIX века : учеб. пособие. Киев : Выща шк., 1991. 423 с.
37. Удовиченко Л.В. Особливості формування системи навчальних понять з географії учнів старшої школи. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. Педагогічні науки. 2017. Вип. 35. С. 161-166.
38. Финаров Д.П. Методика обучения географии в школе : учеб. пособие для студентов ВУЗов. М. : АСТ: Астрель, ХРАНИТЕЛЬ, 2017.
39. Чернуха Л. Буря. URL: <https://probapera.org/publication/13/9011/burya.html> (дата звернення: 05.05.2021).
40. Шитюк М. Лиса Гора. Історико-краєзнавчий нарис. Миколаїв-2006.-186с.
41. Шоробура І.М. Становлення шкільної географічної освіти в Україні (до середини XIX століття). URL: <http://eprints.zu.edu.ua/1192/1/64.pdf>. (дата звернення: 05.05.2021).
42. Bryson B. Neither Here nor There: Travels in Europe. 1991. URL: <https://www.amazon.com/Neither-here-nor-there-Travels-ebook/dp/B00T3DR5DA> (дата звернення: 05.05.2021).
43. China ABC URL: <http://ukrainian.cri.cn/chinaabc/chapter16/chapter160501.htm> (дата звернення: 05.05.2021).

44. Douglas C.D. Pock Geography and literature, 1988. Т. 12. V 1, p. 87-102. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/030913258801200106> (дата звернення: 05.05.2021).
45. Gi D. Riddle. URL: <https://dovidka.biz.ua/zagadki-pro-povitrya-na-ukrayinskiy-movi/> (дата звернення: 05.05.2021).
46. Gilbert E. Eat, Pray, Love. 2007. Riverhead Books. 368 p.
47. Klein Naomi. On Fire: The (Burning) Case for a Green New Deal. 2019.
48. School of Geography and the Environment. URL: <https://www.geog.ox.ac.uk/> (дата звернення: 05.05.2021).
49. School of Geography, Earth and Environmental Sciences. URL: <https://www.birmingham.ac.uk/schools/gees/index.aspx> (дата звернення: 05.05.2021).
50. Twen M. Tom Sawyer Abroad. URL: https://librebook.me/tom_sawyer_abroad (дата звернення: 05.05.2021).